

UNIVERSITEIT UTRECHT

Kerk en Politiek gedurende de Koude Oorlog

De kerken in de DDR en communistisch Polen van
de detente tot het einde van de Koude Oorlog
(1970-1989)

Jolinke Golbach (3693392)

5-1-2015

Onderzoeksseminar III Tolerantie, Secularisering en Fundamentalisme

Jeroen Koch

Aantal woorden: 9138

Abstract

De jaren zeventig en tachtig stonden in Oost-Europa in het teken van verandering, zo ook in de Duitse Democratisch Republiek en Polen. In deze scriptie zal er worden gekeken of de Luthers-Evangelische kerk in de DDR en Rooms Katholieke kerk in Polen invloed hebben gehad op deze politieke veranderingen in deze landen. Op basis van een evaluatie van de relaties tussen de kerken aan de ene kant en de staat en oppositiebewegingen aan de andere kant worden er conclusies getrokken over de mogelijke invloed die de kerken hadden. Hierbij wordt ook de positie van de kerk in de samenlevingen en de structuur en opvatting van de kerk zelf meegenomen.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
2. De kerk en politiek	3
• De Luthers-Evangelische kerk in de DDR	3
○ De Luthers-Evangelische kerk en de staat	3
○ De Luthers-Evangelische kerk en oppositiebewegingen	7
• De Rooms Katholieke kerk in communistisch Polen	9
○ De Rooms Katholieke kerk en de staat	9
○ De Rooms Katholieke kerk en oppositiebewegingen	14
3. De kerken in de DDR en Polen ten opzichte van elkaar	17
• De kerken en de staat	17
• De kerken en de oppositiebewegingen	19
4. Conclusie	20
5. Bibliografie	23

Inleiding

Volgens de theorieën van Marx zou er geen religie meer bestaan in communistische staten. Religie was namelijk, volgens hem, het ‘opium van het volk’. De belofte van religie over een beter leven in het hiernamaals zorgde ervoor dat leven dragelijk werd voor het volk. Het proletariaat zat in een roes door religie en de bourgeoisie zou deze roes in stand willen houden om het proletariaat te blijven onderdrukken. Marx stelde dat religie overbodig zou worden als de communistische revolutie had plaatsgevonden, zij was dan immers verlost van de onderdrukking van de bourgeoisie en had de roes van religie niet meer nodig.¹ Op basis van deze theorie zou er geen religie meer hebben bestaan in de communistische staten in Oost Europa ten tijde van de Koude Oorlog. Dit was echter niet het geval. Rond 1970 beschouwde namelijk ruim 90 procent van de Poolse bevolking zichzelf als Rooms Katholiek en bijna 50 procent van de bevolking van de DDR vond zichzelf Protestants.^{2,3} Aangezien deze cijfers niet strookten met het dominante communistische gedachtegoed, probeerden de regimes in deze landen religie tegen te werken, zodat het uiteindelijk zou uitsterven. Uiteraard plaatste de kerk zelf religie boven het communisme. De kerk en haar aanhangers werden bestempeld als andersdenkenden en beschouwd als een gevaar voor de communistische staat. De kerk nam daarom ten tijde van het communisme een bijzondere positie in de samenleving in, omdat zij als enige andersdenkende organisatie gedoogd werd binnen het regime. Door deze bijzondere positie en de alternatieve levensbeschouwing, zou de kerk de rol van een pressiegroep kunnen aannemen en kunnen proberen invloed uit te oefenen op de politiek, wat bedreigend was voor de staat.

Als er gekeken wordt naar de jaren zeventig en tachtig in het communistische blok, dan wordt deze periode gekenmerkt door veranderingen op grote schaal. In de internationale politiek werd een periode van ontspanning tussen het communistische en het democratische blok in de jaren zeventig opgevolgd door een periode die weer om was geslagen naar spanning, ook wel de ‘Tweede Koude Oorlog’, in de jaren tachtig. Daarnaast was er sprake van interne veranderingen in het communistische blok. Vanaf de jaren zeventig en tachtig kwamen er in verschillende communistische landen oppositiebewegingen op. Tevens werd het communisme hervormd in de jaren tachtig, nadat Gorbatsjov in de Sovjet Unie aan de macht was gekomen en zijn *glasnost* en *perestrojka* beleid invoerde. Aan het eind van de jaren

¹ O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge 1975) 48-87.

² E. Bilka-Wodecka, ‘From multi-confessional to mono-confessional state. State–church relations in Poland following World War II’, *GeoJournal* 67 (2006) 345.

³ B. de Graaf, *Eine Protestantsiche Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990* (Scriptie Duitse Taal- en Letterkunde, Utrecht 1998) 13.

tachtig stortte het communistische blok in en kwam er een eind aan de communistische regimes in Oost Europa.

Deze veranderingen waren ook in Polen en de DDR te merken. In beide landen vond, zoals hier boven vermeld, een groot deel van de bevolking zichzelf tot een kerk behoren. Aangezien de kerk als een andersdenkende organisatie werd beschouwd, roept dit de vraag op of de kerk een aandeel had in de interne veranderingen tussen 1970 en 1989 in deze landen. Daarom zal er in deze scriptie, op basis van een literatuurstudie, gekeken worden of de Luthers-Evangelische kerk in de DDR en de Rooms Katholieke kerk in Polen invloed hebben gehad op de politieke veranderingen in deze landen ten tijde van de laatste twee decennia van de Koude Oorlog.

In de invloed van de kerk zal er een onderscheid worden gemaakt tussen directe en indirecte invloed van de kerk op de politieke veranderingen. Bij de directe invloed wordt er gekeken naar de relatie tussen de kerk en de staat. Deze wordt geëvalueerd om te kunnen bepalen of de kerk in de positie was om de staat, en daarmee de politiek, te beïnvloeden. Aan de andere kant wordt er gekeken naar de oppositiebewegingen die in de jaren zeventig en tachtig opkwamen en die de politiek op haar beurt weer beïnvloedde. Vandaar dat ook de relatie tussen de kerk en de oppositiebewegingen geëvalueerd. Immers, als de oppositiebewegingen sterk door de kerk waren beïnvloed, dan had dat ook weer haar uitwerking op de politiek. Verwacht wordt dat kerk van invloed is geweest op de veranderingen, omdat zij door haar bijzondere positie als andersdenkende organisatie binnen de communistische samenleving een kans bood voor oppositie.

Er is in dit geval gekozen om de invloed van de Evangelisch-Lutherse kerk op de Oost-Duitse staat en de Katholieke kerk op de Poolse staat te analyseren en vervolgens te vergelijken, omdat deze staten in de jaren zeventig en tachtig veel van elkaar verschilden, ondanks dat het beide communistische staten waren. De DDR was ingericht als het modelland van de Sovjet Unie en de bevolking werd er hevig onderdrukt, terwijl Polen een wat meer soepeler regime kende. Daarnaast waren in deze landen twee verschillende richtingen van het Christendom belangrijk, aan de ene kant de Luthers-Evangelische kerk in de DDR en aan de andere kant de Katholieke kerk in Polen. Deze verschillende opvattingen kunnen eventuele verschillen in de mate van invloed van de kerk op de politiek in beide landen verklaren. Hoewel er over de rol van de kerk op de politieke veranderingen in beide landen al veel geschreven is, is er nog geen vergelijking gemaakt tussen de beide landen over dit onderwerp.

Eerst zal er per land gekeken worden naar de directe en indirecte invloed van de kerk op de politiek. Vervolgens zal er nog een vergelijking gemaakt worden tussen de beide

landen, waarna er conclusies getrokken zullen worden omtrent de invloed van de Luthers-Evangelische kerk op de politieke veranderingen in de DDR en de Katholieke kerk op de politieke veranderingen in Polen.

De kerk en Politiek

De Luthers-Evangelische kerk in de DDR

Hoewel ten tijde van de oprichting van de DDR de Luthers-Evangelische kerk nog een grote aanhang had, namelijk rond de 80 procent van de bevolking, was dit cijfer in 1969 teruggelopen tot minder dan 50 procent.⁴ De kerk had dus onder het communistische regime een groot deel van haar aanhang zien verdwijnen. Maar ondanks de afnemende aanhang van de kerk en het onderdrukkende communistische regime in de DDR, wist de Luthers-Evangelische kerk wel haar plaats in de samenleving te behouden. En voor velen werd deze kerk een plek waar andere geluiden te horen waren dan het regime toestond.

De Luthers-Evangelische kerk en de staat

De Luthers-Evangelische kerk kent een traditie van non-interventie met de politiek. De kern van Luthers visie op de ordening van de samenleving kwam voort uit het Bijbelvers Romeinen 13. Dit vers stelt: “Alle ziel zij den machten, over haar gesteld, onderworpen; want er is geen macht dan van God, en de machten, die er zijn, die zijn van God geordineerd. Alzo dat die zich tegen de macht stelt, de ordinantie van God wederstaat; en die ze wederstaan, zullen over zichzelf een oordeel halen.”⁵ In andere woorden, men moet vertrouwen hebben in de heersende macht, aangezien zij onderdeel is van Gods’ plan. Zelfs als de heersende macht als slecht wordt ervaren door het volk, moet men zich hier niet tegen verzetten, dit zou immers een verzet tegen God betekenen.

Dit vers tekent de relatie die de Luthers-Evangelische kerk in de DDR had met het communistische regime. Deze relatie was vanaf het begin van de DDR al gespannen. In de beginjaren van de DDR had het regime namelijk een actief anti-kerkbeleid gevoerd, waarbij er verschillende restricties aan de kerk werden opgelegd, die er voor moesten zorgen dat de kerk langzaam zou uitsterven en dus zou verdwijnen uit de Oost-Duitse samenleving.⁶ Dit

⁴ De Graaf, *Eine Protestantische Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990*, 13.

⁵ Online Bijbel, ‘Romeinen 13’ (versie zp jaar), <http://www.online-bijbel.nl/bijbelboek/Romeinen/13/> (11 december 2014).

⁶ R. Schröder & D.L. Schneider, ‘The Role of the Protestant Church in German Unification’, *Daedalus* 123 (1994) 253-254.

beleid werd gevoerd ondanks dat de grondwet van 1949 wel degelijk bestaansrechten aan de kerk verschafte.⁷ Bij de grondwetswijziging van 1968 werden de rechten van de kerk binnen de Oost-Duitse staat verder beperkt. Hierin werd bepaald dat burgers wel vrijheid van religie en het uitoefenen van religie hadden, maar de speelruimte van de kerken werd sterk beperkt, doordat alles wat zij deden in overeenstemming moest zijn met de grondwet en voorschriften van de DDR.⁸ De vastgelegde wettelijke positie van de kerken was met de wijziging van dit artikel verdwenen uit de grondwet.

Hoewel de kerk een traditie had van non-interventie met de politiek, had de Luthers-Evangelische kerk haar lessen geleerd van de Tweede Wereldoorlog en was de kerk wel kritischer geworden op de politiek.⁹ Maar de kerk ging zich, ondanks de onderdrukkende maatregelen van het regime, niet openlijk verzetten. De kerk was in haar relatie met de staat in de jaren zeventig vooral op zoek naar normalisering, er werd gezocht naar een middenweg tussen het verzetten tegen en aanpassen aan de staat. Het beleid van de *Bund Evangelischer Kirchen in der DDR* (BEK), dat in 1969 opgericht werd en acht deelstaatkerken in de DDR verenigde, werd gebaseerd op de formule *Kirche im Sozialismus*.¹⁰ De bond wilde met dit beleid het bestaansrecht van de kerk binnen de communistische samenleving van de DDR te legitimeren.¹¹ Ook de staat leek, nadat Honecker de functie van secretaris-generaal van Ulbricht had overgenomen, op zoek te zijn naar een meer ontspannen relatie met de kerk. Zo ontstond er een dialoog tussen kerk en staat, waarbij de kerk werd vertegenwoordigd door de BEK.

Deze dialoog was echter vrij eenzijdig. De staat probeerde namelijk op deze manier controle uit te oefenen op de kerk.¹² Uiteindelijk leidde deze dialoog wel tot een akkoord tussen de staat en de BEK. In dit akkoord werd bepaald dat de kerk meer autonomie kreeg en werd het beleid van *Kirche im Sozialismus* van de BEK door de staat bevestigd. Daartegenover stond wel dat de kerk politieke neutraliteit aan de staat moest beloven. Op deze manier werd de kerk meer geïntegreerd in de Oost-Duitse samenleving, maar ook op veilige

⁷ De Graaf, *Eine Protestantische Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990*, 11.

⁸ ‘Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik’ (versie 9 april 1968), <http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr68-i.htm> (18 december 2014).

⁹ R. F. Goeckel, ‘The Evangelical-Lutheran Church and the East German Revolution’ (versie zp jaar), http://www.georgefox.edu/ree/Goeckel_Evangelical_articles_previous.pdf (15 december 2014).

¹⁰ B. de Graaf, *Over de Muur: De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004) 52.

¹¹ De Graaf, *Eine Protestantische Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990*, 13.

¹² De Graaf, *Over de Muur: De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging*, 62-67.

afstand gehouden van haar politiek.¹³

Hoewel er in andere Oost-Europese landen al oppositiebewegingen waren opgekomen aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig, was dit niet het geval in de DDR. Er ontstonden hier echter wel vredesbewegingen, met name binnen de kerkgemeenschappen. In de kerken werd er al langere tijd gesproken over mensenrechten en vrede, maar de kerk uitte geen openlijke kritiek op het regime. De verschillende vredesbewegingen mochten gebruik maken van de kerkelijke faciliteiten, zolang hun activiteiten onder een religieuze noemer te plaatsen waren. Zo konden deze bewegingen zich ontwikkelen onder de beschutting van de kerk. De relatie tussen de kerk en de staat werd echter wel belangrijker geacht dan het steunen van de vredesbewegingen. De kerk wilde de staat niet voor het hoofd stoten, en als er groepen waren die de relatie met de staat in gevaar brachten, voelde de kerk zich gedwongen om te breken met deze groepen.¹⁴ Duidelijk was dat de kerk een erg zwakke positie had in haar relatie met de staat en de staat daardoor meer invloed wist uit te oefenen op de kerk dan andersom.

Aan de andere kant werd de relatie tussen de kerk en staat niet altijd volledig gedomineerd door de staat. Toen er in de jaren tachtig steeds meer onrust was gekomen in andere communistische landen in Oost-Europa en Gorbatsjov in de Sovjet Unie aan de macht was gekomen, wat zorgde voor een frisse wind in het communisme, werd het ook onrustig in de Oost-Duitse samenleving. Deze veranderingen zorgde ervoor dat de positie van de kerk iets verbeterde. In deze tijden van onrust had het regime namelijk juist de kerk nodig om de samenleving rustig te houden. De positie van de kerk in de samenleving was echter niet sterk genoeg om dit voor elkaar te krijgen.¹⁵ Ondanks dat de staat de kerk om hulp vroeg, betekende dit niet dat de rollen waren omgedraaid in de relatie tussen de kerk en de staat. De staat had nog steeds alle touwtjes in handen.

In de tweede helft van de jaren tachtig kwamen er bewegingen op die zich naast vrede ook inzetten voor mensenrechten. Deze bewegingen leken op oppositiebewegingen, maar noemden zichzelf nooit zo. Daarnaast was de aanhang voor deze bewegingen niet erg groot, de Stasi, de Oost-Duitse veiligheids- en inlichtingendienst, schatte dat er slechts rond de 2500 mensen actief waren in deze oppositiebewegingen. Ook was er geen sprake van een goed

¹³ S. Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', *Peace and Change* 26 (2001) 283-284.

¹⁴ Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', 286-287.

¹⁵ De Graaf, *Eine Protestantische Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990*, 17-18.

georganiseerde oppositie.¹⁶ Uiteindelijk viel in november 1989 de Berlijnse muur viel, hiermee werd het einde van het communistische regime in de DDR ingeluid. Hoewel de oppositiebewegingen wel een rol hadden gespeeld in het proces, was de uiteindelijke val van het communisme in de Oost-Duitse staat voornamelijk toe te schrijven aan andere factoren, zoals de nieuwe koers van Gorbatsjov en de opening van de Hongaarse grens met Oostenrijk, waardoor er een grote emigratiegolf uit de DDR was ontstaan.¹⁷

De Luthers-Evangelische kerk lijkt door de jaren zeventig en tachtig niet een bijzonder sterke directe invloed te hebben gehad op de Oost-Duitse staat. De kerk was meer afhankelijk van de staat dan andersom het geval was. Dit was vooral te wijden aan de zwakke positie die de kerk had binnen de samenleving, door het sterk afgenomen aantal aanhangers van de kerk. Wat echter vooral de positie van de kerk schaadde was dat zij lange tijd niet als organisatie werd erkend door de staat. Pas in 1978 werd tussen de BEK en de staat een akkoord gesloten waarin de legitimiteit van de kerk opnieuw werd vastgelegd. Hier tegenover stond dat de kerk politiek neutraal zou blijven. Hoewel dit paste binnen de Lutherse visie van politieke onthouding door de kerk en het beleid van *Kirche im Sozialismus*, dat de BEK vanaf het begin van de jaren zeventig voerde, zorgde het akkoord er voor dat de kerk geen kritiek meer kon uiten. Hierdoor ontstond er een meer coöpererende relatie tussen de kerk en de staat. Desondanks zocht de kerk wel de grenzen op van dit akkoord. De kerk uitte als organisatie geen kritiek op de staat, maar ze gaf wel beschutting aan de opkomende vredesbewegingen en later de oppositiebewegingen. Hiermee ging de kerk echter wel zeer voorzichtig te werk. Als de staat of de kerk zelf van mening was dat een beweging te kritisch was op het regime, werd de beweging door de kerk afgestoten.

Uit het bovenstaande blijkt dat de staat dus vooral veel controle over de kerk had. Deze controle kwam niet alleen voort uit de geringe speelruimte die de staat aan de kerk toestond, maar ook uit de sterke onderdrukking van de gehele samenleving door de staat. De binnenlandse veiligheids- en inlichtingendienst was geïnfiltreerd in elk aspect van de samenleving en dus ook in de kerken.¹⁸ Hierdoor was de staat op de hoogte van alles wat er in de kerken gebeurde, waardoor de greep die de staat op de kerk had nog steviger was. De al geringe speelruimte die de kerk had gekregen om te bestaan als een organisatie tussen de staat en de samenleving werd hierdoor dus nog meer beperkt.

¹⁶ Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', 293-294.

¹⁷ Schröder & Schneider, 'The Role of the Protestant Church in German Unification', 258-260.

¹⁸ Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', 282.

Daarnaast was de organisatiestructuur van de Luthers-Evangelische kerk niet optimaal om als organisatie tegen de staat op te staan, aangezien deze kerk democratisch georganiseerd is. Door dit democratische karakter was er niet een duidelijke eenheid in de kerk en heerste er juist verdeeldheid binnen de Luthers-Evangelische kerk. En ondanks dat de BEK binnen de DDR als een overkoepelend orgaan van de kerk functioneerde, had het door het democratische karakter van de kerk niet per se macht over de kerken zelf, zoals misschien meer het geval is bij een hiërarchisch georganiseerde kerk als de Katholieke kerk. Dit zorgde ervoor dat de kerk zich niet sterker kon opstellen tegenover de staat.

Al deze factoren droegen er aan bij dat de directe invloed die de Luthers-Evangelische kerk kon uitoefenen op de politiek van de Oost-Duitse staat zeer gering was. Haar positie, zowel tegenover de staat als in de samenleving, net als haar organisatiestructuur was niet toereikend genoeg om veel invloed uit te oefenen.

De Luthers-Evangelische kerk en oppositiebewegingen

In tegenstelling tot andere Oost-Europese landen, zoals Polen en Tsjecho-Slowakije, kwamen er in de DDR aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig nauwelijks oppositiebewegingen op. Wel ontstonden er naast de vredesbewegingen die door de staat gesteund werden, verschillende onafhankelijke vredesbewegingen in de Oost-Duitse staat. Het verschil tussen de twee zat vooral in de staatssteun voor bewegingen die propageerden dat er vrede zou komen door middel van de communistische wereldrevolutie. De onafhankelijke bewegingen waren kritisch over deze theorie en kregen daarom ook geen staatssteun. Het pacifisme werd door de kerk gestimuleerd. Hierdoor konden vanuit de kerk deze onafhankelijke vredesbewegingen ontstaan.¹⁹ Doordat de kerk het perfecte klimaat verschaftte voor deze organisaties om zich te ontwikkelen, kreeg de kerk ook een aantrekkingskracht op niet-religieuze mensen.²⁰ De voorwaarde voor deze organisaties was wel dat zij hun activiteiten onder religieuze noemer moesten houden. Alleen dan wilde de kerk haar faciliteiten beschikbaar stellen. Als de bewegingen dit namelijk niet deden waren ze in overtreding met de wet. Een van de bewegingen die ontstond vanuit de kerk was *Schwerter zu Pflugscharen* beweging, die in 1980 werd opgericht. Deze groep propageerde vrede onder het motto 'vrede zonder wapens'. In korte tijd werd de beweging erg populair, ook buiten

¹⁹ Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', 287-291.

²⁰ N. Nielsen, *Revolutions in Eastern Europe: The Religious Roots* (New York 1991) 25-30.

kerkelijke kringen.²¹

De *Schwerter zu Pflugscharen* beweging werd echter te radicaal in de ogen van de staat en de kerk. Aangezien de kerk in dit soort gevallen niet haar relatie met de staat in gevaar wilde brengen, moest de kerk de beweging nood gedwongen afstoten. De kerk wilde binnen de afspraken van het akkoord van 1978 blijven. In sommige van deze gevallen stootte de kerk op eigen initiatief een beweging af, maar meestal gebeurde dit onder dwang van de staat.²²

Toen Gorbatsjov in 1985 werd aangesteld als secretaris-generaal van de Sovjet Unie en in dat jaar ook zijn vernieuwende *glasnost* en *perestrojka* beleid invoerde, zorgde dit ervoor dat er in heel Oost-Europa meer oppositie kwam tegen de communistische regimes. Ook in de DDR kwam nu langzamerhand meer oppositie op. Bewegingen die tegen het regime ingingen profileerden zichzelf echter nooit als oppositiebewegingen, dit was namelijk in strijd met de wet. De mazen van de wet moesten altijd opgezocht worden, anders zou de staat de bewegingen snel uitschakelen.²³ Ook deze groepen ontstonden veelal onder de bescherming van de kerk.

Ondanks dat de kerk zich als organisatie politiek neutraal opstelde tegenover de staat, waren er daarentegen wel een aantal predikanten van de kerk die zich actief bezig hielden met oppositie te leveren.²⁴ Een voorbeeld hiervan is pastor Wonneberger die in Leipzig in 1987 op maandagavond kritische kerkdiensten hield. Deze Maandagavondgebeden waren erg populair en groeiden uit tot een soort van massaprotesten. Naast deze kritische diensten speelde de pastor ook een grote rol in oppositiebewegingen.²⁵

Er kan dus gesteld worden dat de kerk wel degelijk invloed had op de oppositiebewegingen. De groepen hadden namelijk de bescherming van de kerk nodig om te kunnen ontstaan en zich te ontwikkelen. Op inhoudelijk vlak had de kerk echter minder invloed. Zij wilde zich hier ook niet mee bemoeien. De groepen moesten zich echter wel houden aan de grenzen die de kerk stelde. Als de bewegingen dit niet deden was de kerk immers gedwongen om haar handen van de groeperingen af te trekken en was de

²¹ Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', 287-291.

²² Ibidem, 287-291.

²³ De Graaf, *Eine Protestantische Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990*, 23.

²⁴ S. Stude, 'Frieden als Demokratieforderung. Evangelische Kirche in den 1980er Jahren in der DDR' (versie 26 juni 2014), <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/186931/frieden-als-demokratieforderung-evangelische-kirche-in-den-1980er-jahren-in-der-ddr> (30 december 2014).

²⁵ Pfaff, 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', 292-293.

overlevingskans voor deze groepen erg gering. Ook waren er een flink aantal predikanten die zich actief hadden verzet tegen het regime en daarmee ook de rol van leider van oppositiebewegingen vaak naar zich toe trokken. De Luthers-Evangelische kerk had dus een duidelijk invloed gehad op de vorming van oppositie in de DDR, maar aangezien zij nooit openlijk haar steun betuigde als organisatie voor de oppositie en de relatie met de staat altijd voorop werd gesteld, was deze invloed wel beperkt.

De Rooms Katholieke kerk in communistisch Polen

Ondanks het communistische regime, waarbij er eigenlijk geen plaats meer zou zijn voor religie, bleef ook in de Poolse samenleving onder het communisme de Katholieke kerk populair. In de jaren zeventig en tachtig was de Katholieke kerk zelfs zo populair dat ruim 90 procent van de Poolse bevolking zichzelf in deze tijd tot de Katholieke kerk rekende. De Katholieke kerk nam dan ook een speciale plaats in de Poolse samenleving in. Door de grote aanhang onder de Poolse bevolking zou er verwacht kunnen worden dat het communistische regime ook wel degelijk rekening moest houden met de kerk.

De Rooms Katholieke kerk en de staat

In de visie van de Katholieke kerk op maatschappelijke ordening staat het beginsel van ‘subsidiariteit’ centraal. Dit beginsel stelt dat de mens zelf verantwoordelijkheid draagt voor zijn bestaan en de staat hierbij aanvullend kan zijn. De staat moet daarom dienstbaar zijn aan haar burgers en ontplooiing stimuleren.²⁶ Wanneer de staat dit niet doet heeft de burger het recht zich tegen de staat te verzetten. Deze visie op maatschappelijke ordening is goed terug te zien in de relatie die de Katholieke kerk had met de Poolse staat in de jaren zeventig en tachtig.

Deze relatie tussen kerk en staat in Polen was net als in de DDR gespannen. Door de grote aanhang van de kerk onder de Poolse bevolking, kon de staat de kerk in Polen echter minder goed onderdrukken. Wanneer in 1970 Gierek Gomułka vervangt, nadat er in het gehele land hevige stakingen waren geweest die de dood van vijftig arbeiders tot gevolg hadden, zocht Gierek meteen toenadering tot de kerk. Hij wilde een normalisatie van de relatie tussen de staat en de kerk en zag graag een samenwerking tussen de twee partijen.²⁷ De staat was op de hoogte van de belangrijke positie die de kerk had in de Poolse samenleving.

²⁶ Ph. Weijers, ‘Inleiding op de Sociale leer van de Katholieke Kerk’ (versie zp jaar), <http://www.cslk.nl/docs/2012/cslk-introductie-ksl.pdf> (30 december 2014).

²⁷ H. Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomułka's Poland* (Boedapest 2001) 227.

Er werd ingezien dat de staat de kerk nodig had om de rust in de samenleving te bewaren. Ook de kerk wilde de rust in de samenleving behouden. Haar voornaamste doel was te handelen in het belang van het Poolse volk. De kerk zag zichzelf dan ook als een bemiddelaar tussen het volk en de staat. Bij het aantreden van Gierek werden er allerlei beloftes door de staat gemaakt aan de kerk om de relatie tussen kerk en staat te verbeteren en samenwerking te bevorderen.²⁸ Door de sterke positie van de Katholieke kerk in de Poolse samenleving, was er een relatie tussen de Poolse staat en de Katholieke kerk in Polen ontstaan die gebaseerd was op wederzijdse afhankelijkheid. De staat had natuurlijk de wettelijke macht in handen, waardoor het bestaansrecht van de kerk afhankelijk was van de staat. Aan de andere kant was de staat ook erg afhankelijk van de kerk. Ondanks dat de staat de feitelijke macht in handen had, genoot de kerk het aanzien van het volk. De kerk vertegenwoordigde de ‘civil society’, hierdoor was haar invloed op het Poolse volk enorm.²⁹ Deze tweedeling van de macht was ook voor de staat duidelijk. De staat probeerde dan ook ofwel de macht van de kerk in te perken of met haar samen te werken en haar in te zetten voor de doelen van de staat.

Ondanks de goede start met de kerk die Gierek bij zijn aantreden leek te maken, bekoelde de relatie tussen de kerk en de staat weer nadat de rust in de Poolse samenleving enigszins was teruggekeerd. De beloftes die de staat aan de kerk had gemaakt, zoals het toestaan van de bouw van vele nieuwe kerken, werden niet nagekomen en de staat begon zich wederom restrictiever op te stellen tegenover de kerk. Hierbij wilde de staat vooral het onderwijs dat de kerk wilde verschaffen tegengehouden.³⁰ Dit zorgde ervoor dat de relatie tussen de kerk en de staat weer meer gespannen werd.

Wat voor nog meer spanning zorgde was dat de Poolse Katholieke kerk met het probleem kampte dat de relatie tussen de Poolse staat en het Vaticaan wel verbeterde. Door de structuur van de Katholieke kerk, waarbij de leider en de top van de kerk in het Vaticaan gevestigd zijn, was er een dubbele relatie tussen de kerk en de Poolse staat. Aan de ene kant was er de relatie tussen de Poolse staat en de kerktop in het Vaticaan en aan de andere kant was er de interne kerk-staat relatie van de Poolse staat met de kerktop in Polen zelf. Toen de relatie tussen het Vaticaan en de Poolse staat verbeterde, voelde de Poolse Katholieke kerk zich gepasseerd, aangezien deze relatie steeds meer genormaliseerd werd, ondanks het gegeven dat de interne kerk-staat relatie niet was genormaliseerd. Dit zorgde ervoor dat de kerk onderdrukt werd en er geen echte vrijheid van religie was in Polen. De Poolse kerk was

²⁸ M.S. Mazgaj, *Church and State in Communist Poland: A History, 1944-1989* (Jefferson 2010) 118-121.

²⁹ Nielsen, *Revolutions in Eastern Europe: The Religious Roots*, 70.

³⁰ Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomułka's Poland*, 230-232.

dan ook bereid om overeenkomsten tussen het Vaticaan en de Poolse staat te verwerpen als de interne kerk-staat relatie niet verbeterde.³¹

Tijdens de sociale crisis van 1976, na aanleiding van de slechte staat van de Poolse economie waardoor de voedselprijzen verhoogd moesten worden, werden er in het hele land stakingen gehouden. De kerk werd vlak voor de bekendmaking van de verhogingen door de staat ingelicht. De staat hoopte dat kerk zou helpen om de rust in de samenleving te bewaren. Massademonstraties van het volk volgden en het regime probeerde deze protesten met hard te onderdrukken. De bevolking werd bij haar protest publiekelijk gesteund door de kerk. De protesten bleven aanhouden en de intelligentsia, die de protesten ook steunden, ging zich bemoeien met de situatie. Voor het eerst werden de intelligentsia en de arbeiders verenigd en werden de eerste stappen gezet naar een georganiseerde oppositie. Deze oppositie kreeg de vorm van het Comité ter Verdediging van Arbeiders, in het Pools afgekort tot KOR, dat in september 1976 werd opgericht. Het Comité was opgericht om demonstranten en hun families rechtsbijstand en medische en financiële hulp te verlenen. De kerk betuigde haar volledige steun voor de KOR.³² Naast haar steun was de kerk ook actief betrokken bij de organisatie van de KOR en haar activiteiten, tot ongenoegen van de staat. De kerk stelde het nationale belang echter altijd voorop en was bang dat, als de situatie in de samenleving uit de hand zou lopen, een Sovjet interventie het gevolg zou zijn. Om dit te voorkomen stelde de kerk zich vooral als bemiddelaar tussen het volk en de staat op.³³

In 1980 diende de volgende sociale crisis zich aan toen de voedselprijzen wederom verhoogd werden. Onder leiding van Lech Wałęsa werd er een massale staking gehouden in Gdansk, waarbij de KOR haar steun uitsprak voor de stakers, onder wie ook verschillende KOR activisten waren. Bij deze staking werd er een stakingscommissie opgesteld, die namens de stakers ging onderhandelen met de staat. De kerk steunde wederom de stakers en probeerde als bemiddelaar de gesprekken tussen de stakingscommissie en de staat in goede banen te leiden. De staat vroeg ondertussen de kerk om hulp zodat de rust in de samenleving zou worden bewaard. De stakingscommissie ging steeds meer als zelfstandige vakbond opereren. Uiteindelijk zouden de staat en de commissie na twee weken van stakingen tot een overeenkomst komen, die ervoor zorgde dat de stakingen tot een einde kwamen.³⁴ Het succes van de stakingscommissie leidde tot de oprichting van de eerste zelfstandige vakbond binnen het communistische regime: Solidarność.

³¹ Mazgaj, *Church and State in Communist Poland: A History, 1944-1989*, 118-121.

³² A. Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History* (New York 2008) 206-213.

³³ Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomułka's Poland*, 232-235.

³⁴ Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History*, 237-268.

Ruim een jaar na deze sociale crisis werd Jaruzelski aangesteld als Eerste Secretaris van de Poolse Verenigde Arbeiderspartij en werd daarmee staatshoofd van Polen. Het was nog steeds onrustig in de Poolse samenleving en Solidarność had ondertussen een enorme aanhang gekregen. Het was aan Jaruzelski om weer orde op zaken te stellen in Polen. Om dit te bewerkstelligen werd er in december 1981 een tijdelijke staat van beleg afgekondigd en verschillende leiders en activisten van Solidarność, waaronder Lech Wałęsa, werden gearresteerd. Daarnaast werd Solidarność verboden, waardoor de organisatie gedwongen werd om onder te duiken.³⁵ Vlak voor de aankondiging van de staat van beleg werd de kerk ingelicht over de plannen van de Poolse staat. Jaruzelski was zich ervan bewust dat hij de kerk nodig had om de samenleving onder controle te houden. De kerk reageerde kritisch op de staat van beleg en veroordeelde de onderdrukking en de schending van de burgerlijke vrijheid door de regering. Daarnaast stelde de kerk zich wederom op als bemiddelaar tussen het volk en de regering. Ook werd er door de kerk geprobeerd om gearresteerden te bevrijden en de dialoog tussen de bevolking en de staat op gang te houden. Het besef was echter aanwezig dat er voorzichtig te werk moest worden gegaan, want escalaties in de samenleving zouden zeer waarschijnlijk leiden tot harde onderdrukking van de staat. Om de relatie tussen de kerk en staat te normaliseren werd er een commissie, waarin beide partijen waren vertegenwoordigd, opgezet. En ondanks de angst van de kerk dat Solidarność te radicaal werd, wat het gevaar voor Sovjet interventie vergrootte en zo een bedreiging vormde voor Polen, bleef de kerk de organisatie wel onvoorwaardelijk steunen. In deze periode behaalde de kerk grote successen in haar rol als bemiddelaar en wist haar relatie met de staat verder te normaliseren en zelfs meer autonomie te verkrijgen.³⁶

Ondanks de illegale status van Solidarność bleef de aanhang van de organisatie groot. In 1982 riep Solidarność de bevolking op tot staken. Met deze stakingen werd afgedwongen dat Lech Wałęsa werd vrijgelaten. Ook de staat van beleg kwam hiermee flink onder druk te staan.³⁷ De Poolse staat stond daarnaast ook onder grote druk van de internationale gemeenschap. Er werd gezwicht voor de druk en de staat van beleg werd in december 1982 opgeschort, waarna het in 1983 officieel werd opgeheven.³⁸

Ondertussen had er in oktober 1978 een wisseling van de paus plaatsgevonden. De Pool Karol Wojtyła werd tot paus gekozen en kreeg de naam Johannes Paulus II. Voor het eerst was er een paus gekozen die van achter het IJzeren Gordijn kwam. De benoeming van

³⁵ Mazgaj, *Church and State in Communist Poland: A History, 1944-1989*, 125.

³⁶ Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomułka's Poland*, 238-242.

³⁷ Mazgaj, *Church and State in Communist Poland: A History, 1944-1989*, 125.

³⁸ Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History*, 329-313.

Johannes Paulus II was in Polen niet alleen een enorme stimulans voor het katholieke geloof, maar het gaf ook een nieuwe impuls aan de oppositie. De paus liet zich namelijk kritisch uit over het Poolse regime. Johannes Paulus II bezocht Polen in de jaren zeventig en tachtig in totaal drie keer. De bezoeken van de paus en zijn preken tijdens deze bezoeken zorgden voor een gevoel van saamhorigheid onder de Poolse bevolking en een inzicht dat alleen het volk zelf haar situatie kon verbeteren door in actie te komen.³⁹ Tot frustratie van het regime, had de paus tijdens zijn tweede bezoek ook een ontmoeting met de leider van Solidarność, Lech Wałęsa. Dit was een openlijke steunbetuiging aan de vakbond.⁴⁰ Doordat de paus een grote inspiratiebron was voor de Poolse bevolking symboliseerde hij de ware autoriteit in de Poolse samenleving, iets waar de staat niet aan kon tippen.

In de tweede helft van de jaren tachtig bleef het onrustig in de Poolse samenleving en de staat had niet alles meer onder controle. Er werd wederom naar de kerk gekeken om te helpen de rust in de samenleving te bewaren, maar het bleef onrustig. Nadat de paus voor de derde keer een bezoek had gebracht aan Polen, zag de staat in dat de samenleving niet meer te houden was zonder de hulp van de kerk. De kerk, in haar rol als bemiddelaar, wilde de staat helpen, maar verwachtte in ruil daarvoor wel dat de staat de religieuze rechten van de kerk zou respecteren. De staat gaf hier echter niet aan toe en de onrust in de samenleving bleef. In mei en juni 1988 waren er door het hele land weer stakingen. Solidarność hield de stakingen onder controle en eiste dat er onderhandelingen zouden komen tussen de oppositie en het regime.⁴¹ Dit leidde uiteindelijk tot de Ronde Tafel gesprekken. De staat wilde eerst dat de bevolking zou worden vertegenwoordigd door de kerktop. De kerk, die zichzelf slechts als bemiddelaar zag, weigerde deel te nemen aan deze gesprekken en drong bij de staat aan dat Solidarność moest deelnemen aan de dialoog. In deze gesprekken werd onder meer besloten dat Solidarność gelegaliseerd zou worden en dat er vrije verkiezingen zouden komen. Bij deze verkiezingen in juni 1989 kwam Solidarność als de grote winnaar uit de bus en kwam er een einde aan het communistische regime in Polen.⁴²

Duidelijk is dat de relatie tussen de Poolse Katholieke kerk en de Poolse staat gedurende de hele jaren zeventig en tachtig erg gespannen was. Deze spanning werd verergerd door de dubbele relatie die de staat had met de Katholieke kerk, namelijk aan de ene kant met het Vaticaan en aan de andere kant met de Poolse kerktop. De grote aanhang onder

³⁹ G. Weigel, *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism* (New York 1992) 128-137.

⁴⁰ Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomulka's Poland*, 243-245.

⁴¹ Mazgaj, *Church and State in Communist Poland: A History, 1944-1989*, 125-128.

⁴² Weigel, *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*, 152-155.

de Poolse bevolking voor de kerk zorgde er voor dat de relatie tussen de Poolse Katholieke kerk en staat op wederzijdse afhankelijkheid was gebaseerd en de kerk wel degelijk een sterke positie had binnen deze relatie. De staat vroeg de kerk dan ook meerdere keren om hulp wanneer het onrustig was in de Poolse samenleving. De positie van de kerk in Polen werd ook verbeterd door het aantreden van paus Johannes Paulus II. Het aanzien dat de paus en daarmee ook de Katholieke kerk in Polen genoot was enorm.

Hoewel de kerk kritisch was ten opzichte van de staat door openlijk kritiek te uiten en daarnaast ook de oppositiebewegingen volledig steunde, profileerde de kerk zich vooral als bemiddelaar tussen het volk en de staat. De kerk streefde ernaar de belangen van het Poolse volk te behartigen. Zij werd dan ook serieus genomen in deze rol, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het proces rondom de Ronde Tafel gesprekken. De kerk had dus wel degelijk een grote invloed op de Poolse staat.

De Rooms Katholieke kerk en oppositiebewegingen

De Katholieke kerk was nauw betrokken bij de oppositiebewegingen in Polen. Haar eigen strijd voor handhaving van de mensenrechten door de Poolse staat was verweven met de opkomst en ook met de doelen van de oppositiebewegingen.

Al voordat de oppositiebewegingen opkwamen steunde de kerk de bevolking bij de meeste vormen van oppositie, zoals stakingen. Deze stakingen werden doorgaans hard onderdrukt door de regering, waarmee de mensenrechten vaak werden geschonden. De kerk stelde zich dan ook kritisch op naar de staat en veroordeelde deze wanneer er sprake was van schending van de rechten. Er werd echter ook door de kerk geprobeerd om deze oppositie in goede banen te leiden door de bevolking tot rust te manen en op te roepen tot vreedzaam verzet.

In 1976 kwam de eerste vorm van georganiseerde oppositie in Polen op in de vorm van KOR. Bijzonder aan deze organisatie was dat het de intelligentsia en de arbeiders verbond en daarnaast ook grote steun kreeg van de studenten en boeren. Voor het eerste waren verschillende bevolkingsgroepen in één organisatie verenigd. De KOR was opgericht na aanleiding van de juni protesten in 1976. Ze had als doel om de gedupeerden van deze protesten en hun families medische en financiële hulp te verschaffen en daarnaast rechtsbijstand te verlenen. Aangezien georganiseerde oppositie niet was toegestaan volgens de Poolse wet, kampte de organisatie met het probleem van legitimiteit. Om hun legitimiteit aan te tonen baseerde de KOR zich onder andere op de Helsinki akkoorden en de Poolse grondwet. Daarnaast had de organisatie zich nooit officieel geregistreerd en had het niet de

gebruikelijke vorm van een organisatie. Hierdoor wist de KOR door mazen van de wet haar bestaansrecht te claimen. Na verloop van tijd verbreedde de organisatie zich en ging het ook hulp aanbieden aan iedereen die het nodig had en dus niet alleen meer aan de gedupeerden van de juni protesten.⁴³

De kerk had zich na aanleiding van de juni protesten al uitgelaten over het geweld dat de staat had gebruikt om de opstand van juni neer te slaan. En deze kritische houding werd in de loop der tijd niet minder. De kerk stond vanaf de oprichting van de KOR achter deze organisatie. Daarnaast had de kerk ook een actieve rol achter de schermen.⁴⁴ Het kerkelijke beleid was immers om altijd te handelen in het belang van de Poolse natie en in haar ogen had de KOR hetzelfde belang. De kerk schroomde dan ook niet om zich openlijk te verzetten tegen het communistische regime.

De volgende grote sociale crisis deed zich in 1980 voor. Deze crisis begon met de stakingen op de Lenin scheepswerf Gdansk in juli en augustus, die een reactie waren op de prijsverhogingen van het voedsel. Tijdens deze stakingen, die geleid werden door Lech Walesa, werd er een stakingscommissie opgericht, zoals hierboven vermeld. Deze commissie stelde een lijst op met eenentwintig eisen, waaronder de eisen voor vrije vakbonden, het recht om te staken, vrijheid van expressie, het vrijlaten van politieke gevangenen en economische hervorming. Ook de KOR was betrokken bij deze stakingen. Zij steunde de stakers en verschillende KOR activisten namen zelf ook deel aan de staking. De staat zag in dat de enige manier om deze staking te stoppen onderhandelen met de commissie was.⁴⁵

Ook hier betuigde de kerk haar steun aan de stakers en drong bij de staat aan om de mensenrechten, waarvan het recht op vrije vakbonden er één was, te handhaven. De kerk trad tevens op als bemiddelaar en probeerde de onderhandelingen tussen de commissie en de staat in goede banen te leiden. Steun kwam niet alleen van de Poolse Katholieke kerk, maar ook vanuit het Vaticaan. De paus liet in brief aan de top van de Poolse kerk weten dat hij de arbeiders steunde en bij hen was in zijn gebeden. Daarnaast moedigde hij de kerktop aan om de situatie in goede banen te leiden door zich bemiddelend op te stellen.⁴⁶

Na twee weken van stakingen kwamen de staat en de stakingscommissie tot een overeenkomst en werd het Gdansk Akkoord ondertekend. De belangrijkste punten van dit akkoord waren dat de regering toestond dat er vrije vakbonden opgezet mochten worden die onafhankelijk waren van de staat, men kreeg het recht tot staken en toegang tot massa media.

⁴³ Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History*, 206-213.

⁴⁴ Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomulka's Poland*, 232-235.

⁴⁵ Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History*, 237-263.

⁴⁶ *Ibidem*, 263-264.

Daarnaast zouden politieke gevangenen worden vrijgelaten. Als gevolg van dit akkoord werd dan ook de eerste vrije vakbond van Polen opgericht: Solidarność.⁴⁷

De kerk had een goed contact met Solidarność. Vanaf het begin had de kerk de vakbond onvoorwaardelijk gesteund en Lech Wałęsa had nauw contact met de Poolse kerktop en de paus. De kerk probeerde echter met haar steun voor de vakbond zich niet te actief te mengen in de organisatie, de kerktop zag meer in een rol van bemiddelaar om de dialoog tussen de organisatie en de staat te bevorderen. De kerk was echter wel bang dat, nadat Solidarność gedwongen was ondergedoken toen de staat van beleg was afgekondigd, de organisatie te radicaal aan het worden was en een te grote bedreiging ging vormen voor de Poolse staat. De dreiging van een Sovjet interventie lag daarmee namelijk op de loer.⁴⁸

Hoewel de kerktop de oppositiebewegingen steunden was zij, zoals hierboven gezegd, op een meer passieve manier betrokken bij de bewegingen. In de lagere kringen van de kerk waren er wel priesters die zich actief met de oppositiebewegingen bemoeiden, tot grote frustratie van de staat. Het bekendste voorbeeld van een dergelijke priester was Jerzy Popiełuszko. De priester was erg kritisch op de staat en sprak dit uit in zijn populaire missen, waardoor de staat hem als een bedreiging zag voor het regime. Zijn kritische houding zorgde er uiteindelijk voor dat de staat hem liquideerde. Zijn dood werd vervolgens een symbool van het verzet van de kerk en Solidarność.⁴⁹

De andere grote invloed op de oppositiebewegingen die vanuit de Katholieke kerk kwam, was de paus. In 1978 werd de Pool Karol Wojtyła tot paus gekozen. De nieuwe paus Johannes Paulus II was erg begaan met de situatie in zijn vaderland. In totaal bezocht hij het communistische Polen in de jaren zeventig en tachtig drie keer: in 1979, in 1983 en in 1987. Op de diensten tijdens zijn bezoeken kwamen enorme mensenmassa's af. Hier uitte hij zijn steun voor het Poolse volk en de oppositiebewegingen. Ook liet hij zich kritisch uit over het communistische regime. Vooral de schending van mensenrechten werd door hem genoemd. Daarnaast riep hij het volk op om hun eigen situatie te verbeteren en om dit te bewerkstelligen moest de bevolking op een vreedzame manier in verzet komen. In 1983, tijdens het tweede bezoek van de paus, ontmoette Johannes Paulus II Lech Wałęsa. Bij deze ontmoeting, die de Poolse regering wilde tegenhouden, uitte hij zijn sympathie en steun voor Solidarność.⁵⁰ De bezoeken van de paus gaven de bevolking hoop op een verbetering van haar situatie. Ook zorgden deze bezoeken voor nieuwe impulsen voor de oppositie. De paus werd door de

⁴⁷ Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History*, 266-268.

⁴⁸ Diskin, *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomulka's Poland*, 237-242.

⁴⁹ Weigel, *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*, 148-152.

⁵⁰ *Ibidem*, 152-155.

Poolse bevolking gezien als een symbool van nationale identiteit en eenheid, maar vooral ook als een symbool van hoop.

De invloed van de Katholieke kerk op de oppositiebewegingen in Polen was dus erg groot. De kerk had haar onvoorwaardelijke steun uitgesproken voor de KOR en later voor Solidarność. Hoewel de kerk achter de schermen bij de KOR nog wel een actievere rol had gespeeld, was de rol bij Solidarność wat passiever. In de lagere kringen van de kerk waren er echter wel wat priesters die een actieve rol hadden in de organisaties. De kerk wilde zich in principe niet inhoudelijk bemoeien met de organisatie. De kerk wilde zich in te oefenen op Solidarność toen ze vreesde dat de organisatie te radicaal zou worden en daarmee een te grote bedreiging zou gaan vormen voor de Poolse staat. Daarnaast ondersteunde de kerk de oppositiebewegingen wel door zich in te zetten voor bijvoorbeeld het vrijlaten van politieke gevangenen en hulp te verlenen aan gedupeerden van de stakingen. De kerk stelde zich vooral op als bemiddelaar tussen de oppositie en de staat. Zo zorgde de kerk dat Solidarność deelnam aan de Ronde Tafel gesprekken in 1989. De staat wilde eigenlijk dat de kerk de bevolking zou vertegenwoordigen bij deze gesprekken, maar de kerk weigerde en stuurde er op aan dat Solidarność deze plaats kreeg.⁵¹

Hoewel de kerk zich niet direct bemoeide met het beleid van de oppositiebewegingen, had de Katholieke kerk in Polen een grote invloed op de oppositiebewegingen. Deze invloed uitte zich in de steun die de kerk aan de bewegingen gaf, maar ook in de sturende rol die de kerk had op de bewegingen.

De kerken in de DDR en Polen ten opzichte van elkaar

Hoewel de Luthers-Evangelisch kerk in de DDR en de Katholieke kerk in Polen in principe in het zelfde schuitje zaten, beiden waren immers instellingen waar eigenlijk geen plek voor was in de communistische samenlevingen, verkeerden zij niet geheel in dezelfde situatie. Dit zorgde ervoor dat er verschillen waren in de houdingen en de relaties van de kerken met betrekking tot de staat en oppositiebewegingen.

De kerken en de staat

De Katholieke kerk in Polen genoot een grote aanhang onder de bevolking. De aanhang van de Luthers-Evangelische kerk was daarentegen veel minder groot en daarbij liep haar aanhang gedurende de jaren zeventig en tachtig verder terug. Dit zorgde ervoor dat posities van de kerken in de samenlevingen zeer verschillend waren erg verschillend.

⁵¹ Weigel, *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism*, 152-155.

De Katholieke kerk in Polen had in verhouding tot de Luthers-Evangelische kerk in de DDR een veel sterkere positie. Dit zorgde ervoor dat de relaties tussen de kerk en staat in beide landen ook zeer verschilde. In de relatie tussen de Oost-Duitse staat en de kerk, had de kerk niet heel veel in te brengen en was zij vooral afhankelijk van de staat. Zo was de wettelijke positie van de kerk na de grondwetswijziging van 1968 erg zwak geworden en werd deze pas verbeterd bij het akkoord dat de BEK en de staat sloten in 1978. De kerk was vooral een speelbal van het Oost-Duitse communistische regime. De Katholieke kerk in Polen had een veel betere relatie met de kerk. Ook zij was slachtoffer van restricties die door de staat werden opgelegd, maar doordat de aanhang van de kerk zo groot kon de kerk minder onderdrukt worden door de staat. De Poolse staat had de feitelijke macht, maar de kerk had de macht in de samenleving. Hierdoor was er tussen de Poolse staat en de kerk een relatie ontstaan van wederzijdse afhankelijkheid. In tegenstelling tot de Oost-Duitse staat had de Poolse staat de kerk wel degelijk nodig.

Ook de houdingen van de kerken ten opzichte van de staat verschilde. De Luthers-Evangelische kerk was vooral op zoek naar normalisering van haar relatie met de staat. Het beleid van *Kirche im Sozialismus* van de BEK moest dit gaan bewerkstelligen. De kerk probeerde hiermee kerk zichzelf te profileren als een organisatie die niet perse tegen het communisme was, maar binnen het communisme kon bestaan. De Luthers-Evangelische kerk verzette zich dan ook niet openlijk tegen de communistische staat. En zeker na het akkoord van 1978, waarin de kerk politieke neutraliteit had beloofd in ruil voor meer autonomie, was de kerk erg voorzichtig in haar relatie met de staat. Deze houding sloot aan bij de Lutherse visie op maatschappelijke ordening, waarbij politieke onthouding centraal staat. Hoewel de Katholieke kerk ook uit was op normalisatie van haar relatie met de staat, was zij minder op zoek om haar positie in de Poolse samenleving vast te stellen, zoals de Luthers-Evangelische kerk wel deed in de DDR. In Polen was het niet nodig om dit te doen, aangezien de positie van de kerk al zo sterk was in de samenleving. Daardoor was de kerk ook minder angstig om kritisch te zijn tegenover de staat. Het Katholieke subsidiariteitsbeginsel van de kerk sloot daarom ook goed aan bij de relatie die de Katholieke kerk met de Poolse staat had.

In verhouding tot elkaar lijkt de invloed die de Katholieke kerk kon uitoefenen op de Poolse staat groter dan de invloed die de Luthers-Evangelische kerk kon uitoefenen op de Oost-Duitse staat. Dit verschil is vooral te wijden aan de zwakke positie van de kerk in de DDR tegenover een erg sterke positie van de Katholieke kerk in Polen. Een verklaring kan echter ook gezocht worden in de visies die kerken hadden op maatschappelijke ordening.

De kerken en de oppositiebewegingen

Om de invloed van beide kerken op de oppositiebewegingen te vergelijken, is het van belang om ook een korte vergelijking te maken van de oppositiebewegingen zelf. In Polen kwam vanaf midden jaren zeventig een georganiseerde oppositie op in de vorm van de KOR. In 1980 ontstond uit deze organisatie en de stakingen bij de Lenin scheepswerf de vrije vakbond Solidarność. Hoewel de vakbond tijdens de staat van beleg gedwongen werd om onder te duiken, bleef het gedurende de hele jaren tachtig actief. In de DDR kwamen er aan het begin van de jaren tachtig verschillende onafhankelijke vredesbewegingen op, maar van echte oppositiebewegingen kon men nog niet spreken. Pas aan het einde van de jaren tachtig kwamen er oppositiebewegingen op. Deze bewegingen noemden zichzelf echter nooit oppositiebewegingen, omdat ze dan een te groot gevaar liepen om door de Oost-Duitse onderdrukt te worden.

Waarom de opkomst van de oppositiebewegingen pas zo laat was in de DDR in vergelijking tot Polen, kan deels verklaard worden door de mate van onderdrukking in de Oost-Duitse samenleving. Hier was de veiligheids- en inlichtingendienst sterk geïnfiltreerd in alle facetten van de samenleving. Men kon bijna niks doen zonder dat de staat ervan op de hoogte was. Hoewel ook de Poolse samenleving werd onderdrukt en de veiligheids- en inlichtingendienst van de Poolse staat ook actief was, lag de mate van infiltratie van deze dienst in de DDR veel hoger.

Daarnaast moet er gekeken worden naar de rol die voor de kerk was weggelegd bij de oppositiebewegingen. In Polen stond de kerk volledig achter de oppositiebewegingen. Hier kwam zij openlijk voor uit en betuigde onvoorwaardelijke steun aan de bewegingen. Bij de KOR had de kerk in het begin zelfs een actieve rol achter de schermen. Bij Solidarność was de rol van de kerk minder actief en bemoeide de kerk zich niet inhoudelijk met de vakbond. Wel probeerde de kerk de organisatie enigszins te sturen, om zo te voorkomen dat de vakbond zou radicaliseren en daarmee de dreiging van niet alleen de Poolse staat maar ook van een Sovjet interventie in Polen op de hals haalde. De rol van de kerk bij Solidarność werd wel weer wat actiever wanneer in 1989 de Ronde Tafel gesprekken werden georganiseerd in Polen, waarbij de staat de dialoog wilde aangaan met het volk. De kerk zorgde ervoor dat Solidarność hierbij het volk vertegenwoordigde. In Oost-Duitsland steunde de Luthers-Evangelische kerk de oppositiebewegingen niet zo openlijk. Als zij dit had gedaan, had de kerk het akkoord van 1978, waarin zij politieke neutraliteit beloofde, geschaad en de relatie met de staat in gevaar gebracht. Wel zorgde de kerk ervoor dat oppositiebewegingen onder

haar bescherming konden ontstaan en ontwikkelen door de kerkelijke faciliteiten aan deze bewegingen aan te bieden. Als de bewegingen echter te bedreigend werden volgens de kerk of de staat, moest de kerk afstand nemen van deze bewegingen. En omdat het erg moeilijk was voor de bewegingen om buiten de kerken zichzelf te organiseren, bloedde de meeste van deze bewegingen dood zonder de bescherming van de kerk. De Luthers-Evangelische kerk in Oost-Duitsland had daardoor dus enigszins de macht over welke bewegingen zich konden ontwikkelen en welke niet, maar de kerk was daarbij ook weer afhankelijk van de staat.

Wat in Polen ook een enorme stimulans was voor de oppositie, was paus Johannes Paulus II. Tijdens zijn bezoeken aan Polen in de jaren zeventig en tachtig wist hij de bevolking enorm te motiveren in actie te komen. Daarnaast had hij goede contacten met Solidarność-leider Lech Wałęsa en steunde hij de oppositiebewegingen publiekelijk. Deze steun zorgde ook weer voor internationale druk op de Poolse staat. In de DDR was er niet een vergelijkbaar persoon vanuit de Luthers-Evangelische kerk die een dusdanige inspiratiebron was voor het volk.

Ondanks de meer passievere houding van de Luthers-Evangelische kerk ten opzichte van de Oost-Duitse oppositiebewegingen was de kerk wel degelijk van belang bij het ontstaan en voortbestaan van de bewegingen, immers zonder de kerk hadden de bewegingen niet de ruimte gehad om op te komen. De kerk had dus zeker wel een bepaalde mate van invloed op de bewegingen. De invloed van de Katholieke kerk op de Poolse oppositiebewegingen was in vergelijking veel groter, doordat zij een veel actievere rol speelden bij de oppositiebewegingen en het verzet tegen de communistische staat.

Conclusie

De theorie van Marx, waarin hij stelt dat religie het ‘opium van het volk’ is en het zou verdwijnen als de communistische revolutie had plaatsgevonden, kwam niet overeen met de praktijk van de jaren zeventig en tachtig in de DDR en Polen. Hoewel de staten in het begin misschien nog dachten dat de religie vanzelf zou verdwijnen, bleek dit niet het geval te zijn. Zelfs na hevige onderdrukking bleven de kerken bestaan in deze staten. Doordat de kerken een andere levensbeschouwing hadden dan het communisme, werden de kerken als een bedreiging voor de communistische samenleving gezien. De kans was immers aanwezig dat de kerken zichzelf op zouden stellen als pressiegroepen. In deze scriptie werd dan ook gekeken of de Luthers-Evangelische kerk in de DDR en de Katholieke kerk in Polen gedurende de jaren zeventig en tachtig deze rol van pressiegroep aannamen en invloed hadden gehad op de politieke veranderingen in de landen, die zich in deze jaren voltrokken.

Hoewel er natuurlijk vele verschillende factoren hebben meegewerkt aan de politieke veranderingen in de jaren zeventig en tachtig in de DDR en Polen, kan er wel degelijk gesteld worden dat de Luthers-Evangelische kerk in de DDR en de Katholieke kerk in communistisch Polen van invloed zijn geweest op deze politieke veranderingen in de landen. De mate van invloed verschilde echter wel per land. De Luthers-Evangelische kerk had in verhouding veel minder invloed gehad op de politiek in de DDR dan de Katholieke kerk op de politiek in Polen. Vooral door haar sterke maatschappelijke positie, relatief goede relatie met de staat en haar onvoorwaardelijke steun aan de oppositiebewegingen, had de Katholieke kerk in Polen zowel op directe, als op indirecte manier invloed kunnen uitoefenen op de staat, en daarmee de politiek. Daarnaast werkte het erg in het voordeel van de Katholieke kerk dat er vanaf 1978 een Pool tot paus was gekozen. Paus Johannes Paulus II uitte openlijk kritiek op de Poolse staat en steunde ook de oppositiebewegingen. Hierdoor kwam de Poolse staat ook in de internationale gemeenschap meer onder druk te staan.

In de DDR lag de situatie wat anders. De Luthers-Evangelische kerk had niet een dergelijke positie als de Katholieke kerk in Polen. Dit kwam zowel doordat een kleinere groep in de samenleving zich rekende tot de kerk, als het onderdrukkende beleid van het communistische regime in de Oost-Duitse staat ten opzichte van de kerk. Daarnaast was de veiligheids- en inlichtingendienst in de DDR erg actief, wat zorgde voor een zeer gesloten samenleving. Dit werkte er ook aan mee dat de oppositie in het land pas erg laat opkwam en zich niet zo sterk ontwikkelde zoals in andere Oost-Europese landen het geval was. Desondanks bood de kerk wel ruimte aan de oppositie om te ontstaan en zich te ontwikkelen.

Daarbij sloten de relaties die de Luthers-Evangelische kerk en de Katholieke kerk met de staat hadden aan bij de kerkelijke visies van maatschappelijke ordening van de twee. De Luthers-Evangelische kerk richtte zich op politieke onthouding, terwijl de Katholieke kerk zich wel wilde afzetten tegen de staat, als deze niet in dienst stond van de bevolking, zoals het geval was onder het communistische regime in Polen.

Er kan dus geconcludeerd worden dat de kerken in beide landen wel degelijk invloed hadden gehad op de politiek, maar dat de mate van invloed verschilde tussen beide landen.

Voor verder onderzoek zou het interessant zijn om verder te kijken in Oost-Europa. In deze scriptie zijn alleen de DDR en Polen in de jaren zeventig en tachtig behandeld en vergeleken, maar in verder onderzoek zou er bijvoorbeeld ook gekeken kunnen worden naar bijvoorbeeld Tsjecho-Slowakije waar de Katholieke kerk, die na hevige onderdrukking van het communistische regime, haar plek terug vond in de samenleving en ook een rol speelde bij de oppositie. Daarnaast kunnen ook andere tijdsperiodes worden besproken, bijvoorbeeld de

rol van de kerk bij de opbouw van de postcommunistische samenlevingen in verschillende Oost-Europese landen. Dit zou ook voor interessante vergelijkingen kunnen zorgen.

Bibliografie

Bilska-Wodecka, E, 'From multi-confessional to mono-confessional state. State–church relations in Poland following World War II', *GeoJournal* 67 (2006) 341-355.

Chadwick, O., *The secularization of the European mind in the 19th century* (Cambridge 1975).

Diskin, H., *The Seeds of Triumph: Church and State in Gomulka's Poland* (Boedapest 2001).

Graaf, B. de, *Eine Protestantsiche Revolution? Die Rolle der Ostdeutschen Evangelischen Kirche in der Wende 1989/1990* (Scriptie Duitse Taal- en Letterkunde, Utrecht 1998).

Graaf, B. de, *Over de Muur: De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004).

Goeckel, R. F., 'The Evangelical-Lutheran Church and the East German Revolution'(zp jaar), http://www.georgefox.edu/ree/Goeckel_Evangelical_articles_previous.pdf (15 december 2014).

Kemp-Welch, A., *Poland under Communism: A Cold War History* (New York 2008).

Mazgaj, M.S., *Church and State in Communist Poland: A History, 1944-1989* (Jefferson 2010).

Nielsen, N., *Revolutions in Eastern Europe: The Religious Roots* (New York 1991).

Online Bijbel, 'Romeinen 13' (versie zp jaar), <http://www.online-bijbel.nl/bijbelboek/Romeinen/13/> (11 december 2014).

Pfaff, S., 'The Politics of Peace in the GDR: The Independent Peace Movement, the Church, and the Origins of the East German Opposition', *Peace and Change* 26 (2001) 280-300.

Schröder, R. & Schneider, D.L., 'The Role of the Protestant Church in German Unification', *Daedalus* 123 (1994) 251-261.

Stude, S., 'Frieden als Demokratieforderung. Evangelische Kirche in den 1980er Jahren in der DDR' (versie 26 juni 2014),

<http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/186931/frieden-als-demokratieforderung-evangelische-kirche-in-den-1980er-jahren-in-der-ddr> (30 december 2014).

'Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik' (versie 9 april 1968), <http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr68-i.htm> (18 december 2014).

Weigel, G., *The Final Revolution: The Resistance Church and the Collapse of Communism* (New York 1992).

Weijers, Ph., 'Inleiding op de Sociale leer van de Katholieke Kerk' (zp jaar), <http://www.cslk.nl/docs/2012/cslk-introductie-ksl.pdf> (30 december 2014).